

Stephan Steinmetz

De tien van Den Haag

Topambtenaren tijdens de bezetting

Boom

Inhoud

	Inleiding	7
I	10-14 mei 1940 — <i>De lege ministerskamers</i>	9
2	Mei 1940 — <i>Geruststellende dagen</i>	33
3	Juni 1940 — <i>‘Maar men ga geen stap verder’</i>	51
4	Zomer 1940 — <i>Gewenning en protest</i>	67
5	Herfst 1940 — <i>Beslissende maanden</i>	89
6	Winter 1940-1941 — <i>‘Vanzelfsprekend blijven de principiële bezwaren onveranderd bestaan’</i>	121
7	1941 — <i>De confrontatie</i>	147
8	1942-1943 — <i>Achterhoedegevechten</i>	165
9	1943-1945 — <i>Terreur en honger</i>	191
10	Zomer 1945 — <i>Terug op de post</i>	225
	Slotsom	239
	Dank	252
	Noten	254
	Bronnen	264
	Illustratieverantwoording	266
	Personenregister	267

‘De hele discussie was, zo meende Hirschfeld, er een tussen de aanhangers van de *Verantwortungsethik* en die van de *Gesinnungsethik*. Hijzelf was bij uitstek een *Verantwortungsethiker*; voor hem gold als maatstaf het effect van handelen en dat was naar zijn diepste overtuiging in het voordeel van de Nederlandse bevolking geweest. Voor de *Gesinnungsethiker* gaat het in de eerste plaats om wat hij vindt: daarop wil hij beoordeeld worden. Een *Gesinnungsethiker* wil geen vuile handen maken, hij acht een zuiver geweten belangrijker dan het effect van zijn handelen. Na de oorlog bleek hoezeer de *Gesinnungsethik* de publieke discussie bepaalde. Nederland, in de oorlog het land van zwarthandelaren, was weer het land van dominees geworden. Dat zou in de jaren zeventig zijn hoogtepunt bereiken; het begrip “burgemeester in oorlogstijd” werd toen een gevleugeld scheldwoord.’

Meindert Fennema en John Rhijnsburger,
Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld, p. 147

‘Acceptatie van minder ernstig kwaad wordt bewust gebruikt bij het africhten van regeringsambtenaren én de bevolking als geheel om kwaad als zodanig te aanvaarden.’

Hannah Arendt,
Verantwoordelijkheid en oordeel, p. 86

Inleiding

‘Toen een groep landgenoten onder een moorddadig regime apart werd gezet, buitengesloten en ontmenselijkt, zijn we tekortgeschoten. Toen het gezag een bedreiging werd, zijn onze overheidsinstanties tekortgeschoten, als hoeders van recht en veiligheid. Zeker, ook binnen de overheid was er individueel verzet, maar te veel Nederlandse functionarissen voerden uit wat de bezetter van hen vroeg. Anderen verdroegen het grote kwaad in de hoop nog iets goeds te kunnen doen – wat soms lukte, maar veel vaker niet. En de bittere consequenties van registratie en deportatie werden niet tijdig en niet voldoende onderkend.’

Hier laste minister-president Mark Rutte een korte pauze in. De aanwezigen bij de Auschwitzherdenking in het Amsterdamse Wertheimpark voelden dat er een aanloopje werd genomen naar een belangrijke uitspraak.

‘Vandaag bied ik namens de regering excuses aan voor het overheidshandelen van toen. Dat doe ik in het besef dat geen woord zoiets groots en gruwelijks als de Holocaust ooit kan omvatten.’

In de kranten van die dagen, januari 2020, werd dit overheidshandelen geïllustreerd aan de hand van inkijkjes in het doen en laten van enkele topambtenaren. Met name de secretarissen-generaal van de ministeries werden uitgelicht. De regering was vertrokken naar Londen, de Tweede Kamer opgeheven, en deze tien ambtenaren waren plots het hoogste Nederlandse gezag geworden. Onder hun leiding heeft het overgrote deel van de ambtenaren meegewerkt met de bezetter. Klerken lepelden de namen en adressen van Joden op, politieagenten haalden hen thuis op en bestuurders van trams en machinisten van treinen vervoerden hen volgens schema richting ondergang.

De overheersende mening luidde al langere tijd, ongeveer sinds de jaren zeventig, dat de hoogste Nederlandse ambtenaren

het bijtje erbij neer hadden moeten gooien toen bleek dat zij feitelijk werden ingezet voor de isolatie en deportatie van meer dan honderdduizend Nederlanders. Zo'n collectief zelfontslag had dan als een alarmbel kunnen doorklinken naar het middenkader en de lagere ambtenaren, had kunnen echoën bij het loket van het bevolkingsregister, bij politiebureaus, bij tramremises... De nazi's stoppen in de uitvoering van de Jodenvervolgning was buiten bereik, maar meer zand in de deportatiemachine had wel vertragend en verstorend kunnen werken.

De secretarissen-generaal van de departementen kozen ervoor het gehoorzame overheidsapparaat intact te laten. De formalisten onder hen wezen erop dat dit strookte met de wensen van de naar Londen vertrokken ministers. De meer praktisch ingestelde types vonden dit bovendien beter voor het normale leven, voor de voedselvoorziening, voor onderwijs en arbeid, voor inkomen, voor orde en rust op straat, voor later. Je kon er domweg niet omheen dat de Duitsers het nu voor het zeggen hadden en binnen die vaststelling moest je er het beste van maken. Bovendien kwam voor bijna elke topambtenaar die opstapte een nsv'er in de plaats. Blijven zitten alleen al, was een handeling die erger voorkwam, zo hielden ze elkaar voor.

Massamoord op klaarlichte dag, het drama van de bezettingsjaren, schreeuwt om daders, mededaders en helpers. De Nederlandse ambtenarij kun je veroordelen, zijnde afzijdig, blind, naïef, noem maar op. Je kunt ook speculeren: wat als ze bij het eerste teken van discriminatie hun post al demonstratief hadden verlaten?

Dit verhaal volgt een ander spoor. Wat wisten, zagen en hoorden de tien secretarissen-generaal tijdens de bezettingsjaren 1940-1945? Wat hadden ze kunnen weten, zien en horen? Aan de hand van notulen, notities, memoires, dagboeken, studies en naoorlogse verhoren volgen we hun afwegingen, hun besluiten, hun voor- en afkeuren. Als 'hoeders van recht en veiligheid' zijn zij tekortgeschoten. De excuses zijn terecht. Maar hoe verwijtbaar was het gedrag van de tien van Den Haag? Om op deze vraag in te kunnen gaan moeten we hun pad volgen. Met de kennis van toen.

Op de bovenwoning van het jonge gezin Heusdens brandde laat op de avond nog licht.¹ De burens waren allang naar bed, in het Haagse Bezuidenhout was de rust neergedaald. Voor Jan Heusdens zat zijn taak er bijna op. Drie maanden lang had hij zich gebogen over de vraag wat de Nederlandse ambtenaar moet doen als een vijandig leger het land verovert. Om deze vraag te beantwoorden had de ministerraad in 1937 al de *Aanwijzingen* vastgesteld, voluit: *Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval*. Deze aanwijzingen waren bedoeld voor medewerkers van alle overheidsdiensten. Van de postbode op straat tot de secretaris-generaal ter vergadering, alle dienaren van de staat moesten weten waar de grenzen van hun handelen lagen in oorlogstijd.

De richtlijnen waren dringend toe aan herziening. De oorlogsdreiging was nu elke dag voelbaar en de aanwijzingen waren te summier. Bovendien waren ze spaarzaam uitgedeeled en was er, omwille van een stijf beleden neutraliteit, de afgelopen drie jaar zo geheimzinnig over gedaan dat de meeste overheidsdiensten ze helemaal niet bij de hand hadden. Vaak wisten belangrijke ambtenaren niet eens dat ze bestonden. Dat moest anders en Jan Heusdens, een talentvolle hoofdcommies op het ministerie van Binnenlandse Zaken, had van secretaris-generaal Karel Frederiks opdracht gekregen dit te regelen. Onder zijn leiding had een ambtelijke werkgroep de oude teksten tegen het licht gehouden. De kern van de aanwijzingen uit 1937 bleef onaangetast: blijf op je post tot je het moment bereikt dat je met aanblijven meer schade toebrengt dan met weggaan. De verandering zat hem vooral in

richtlijnen voor burgers, die nogal globaal waren aangeduid in de vorige versie. Burgers mochten de vijandige soldaten niet helpen met kennis of diensten en moesten het vechten overlaten aan het Nederlandse leger. Dit algemeen geldende voorschrift werd een slag strikter vastgelegd in de herziening van Heusdens.

Het was de jonge jurist niet gelukt om vandaag op kantoor zijn werkstuk af te ronden. Daarom brandde er deze donderdagavond laat nog licht op zijn bovenwoning aan de Juliana van Stolberglaan. Tegen middernacht zette hij een punt achter de opdracht. Frederiks kon tevreden zijn: alle commentaren waren verwerkt, alle discussies beslecht. Naar verwachting zou de ministerraad direct akkoord gaan met de herziene aanwijzingen en kon het document snel naar de drukker en daarna gelijk door naar de posterijen. De opdrachten waren al uitgezet. Oplage: vier miljoen. Naast alle ambtenaren en bestuurders zou binnenkort elk huishouden in Nederland een exemplaar op de deurmat aantreffen. Heusdens trok de gordijnen dicht. Zijn werk zat erop.

Aan de andere kant van Den Haag deed op hetzelfde moment jonkheer Dirk Jan de Geer het bedlampje uit. In het statige pand aan de Prins Mauritslaan 61 heerste nu rust. Alleen in het hoofd van de minister-president rommelde het nog. Hij wist het: de Duitsers stonden met een enorme troepenmacht aan de grens. Alles wees erop dat deze nacht de oorlog zou losbarsten: ze duwden als het ware al tegen de slagbomen. In weerwil van deze druk had hij zich steeds vaster geklonken aan de neutraliteit, dat wil zeggen geen millimeter meewerken met de Engelsen, nooit toestaan dat Hitler wordt beledigd en Joodse vluchtelingen weren. Geen Duitse teen, hoe ver ook uitgestoken, mocht door een Nederlandse voet worden aangeraakt. Om hem heen, in de ministerraad, de ambtelijke top en de legerleiding, drong iedereen erop aan het land voor te bereiden op een Duitse inval. Het gevaar kwam uit het oosten en nergens anders vandaan, zo werd hem keer op keer voorgehouden. De Geer wilde hier niets van weten en had zelfs afgedwongen dat een fors deel van de gemobiliseerde strijdkrachten in het westen van het land werd gestationeerd. Zo stralen wij uit dat wij ons even goed voorbereiden

op een inval door de Engelsen als op een inval door de Duitsers. Zo ziet krachtige neutraliteitspolitiek eruit, sprak De Geer een denkbeeldige zaal toe.

Zijn huidige rol was nooit zijn idee geweest, nooit zijn ambitie. Eind jaren twintig was de voorman van de Christelijk-Historische Unie op zijn best. Toen gaf hij zelfs drie jaar leiding aan een extra-parlementair kabinet. Na dit huzarenstuk ging hij met pensioen. Tien jaar lang had hij zich alleen nog zijdelings met het landsbestuur bemoeid. Totdat negen maanden geleden de koningin een beroep op hem deed. Het vijfde kabinet-Colijn was gevallen. Nederland had zijn ervaring en wijsheid nodig, zo werd hij gepaaid naar een nieuw voorzitterschap van de ministerraad. Een noodd kabinet! Bijna zeventig was hij en van hem hoefde het allemaal niet meer. Dirk Jan de Geer draaide zich om en viel in slaap.

Iets verderop, aan de Van Alkemadeaan 350, brandde nog licht in een van de bovenste appartementen van het moderne flatgebouw Duinwyck. Hier woonde Eelco van Kleffens, de minister van Buitenlandse Zaken. Zijn hoogste ambtenaar, secretaris-generaal Aarnout Snouck Hurgronje, en Adriaan Dijkhoorn, minister van Oorlog, waren er ook. De drie mannen zaten om de tafel in de achterkamer, wachtend op wat komen zou. Midden op de tafel stond een telefoon. Zodra het mis was, zou generaal Henri Winkelman, opperbevelhebber van de land- en zeemacht, bellen. Het was twaalf uur, het werd één uur. Ze bespraken de diverse opties. Dijkhoorn was er niet gerust op en stak de ene na de andere sigaret op. Van Kleffens wees er voor de zoveelste keer op dat de fervente aanhangers van de neutraliteit het zouden winnen van de doemdenkers. Waarom zou Duitsland zijn energie verspillen aan Nederland? Frankrijk en Engeland, dát waren de vijanden van Duitsland, niet Nederland. En bovendien: de kortste weg naar Frankrijk en Engeland loopt via België, het zou voor de Duitse generaals niet logisch zijn om Nederland aan te vallen.

Snouck luisterde geamuseerd toe. Hij beschouwde Van Kleffens nog altijd als een van zijn pupillen. Misschien zelfs als zijn oogappel, als de man die hij persoonlijk had klaargestoomd voor het grote werk. Kort nadat hijzelf in 1920 de hoogste ambtenaar op